

kitap tanıtımı

***TIP TARİHİ*, Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT,**

İzmir, Haziran 2003, I-V+314 sayfa, ISBN: 975-92277-0-3
İki bölüm (1-290), bibliyografya (s. 291-297), dizin (299-314).

*Levent ÖZTÜRK**

Ali Haydar Bayat'ın kitabı iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci Bölüm, Genel Tıp Tarihi (s. 1-160), İkinci Bölüm ise İslâm ve Türk Medeniyetlerinde Tabâbet'dir (s. 161-290). Genel bir bibliyografya içeren kitap, okuyucuya büyük bir kolaylık sağlayan zengin bir dizinle bitirilmiştir. Görsel malzemenin hemen hemen her kısımda konuya aydınlık kazandıracak bir şekilde bolca kullanıldığı bu çalışma, teorik olarak sunulan bilgilerin okuyucunun zihninde daha kalıcı olmasını sağlayan bir özelliğe sahiptir. Kitabın plânı şu şekildedir:

Tıp Tarihi: I. Bölüm

Önsöz (s. 1-2), Hekim, Tıp, Tıp Tarihi ve Kültür (s. 3-6), Tıp, Tabib, Hekim, Doktor (s. 7), Bilim-Tıp-Felsefe İlişkisi (s. 8-10), Hekim ve Tıp Tarihi (s. 11-13), Tıp Tarihinin Tarihçesi (s. 14) verildikten sonra Evren ve İnsan (s. 16-21) başlığında evrenin yaratılışı ve insanın ortaya çıkışı ile ilgili temel yaklaşımlar sunulmuştur.

Yazar Genel Tıp Tarihinin ilk safhalarını, İlk Topluluklarda Tıp (s. 22-32) başlığı altında sunmuştur. İlk Büyük Medeniyetlerde Tıp (s. 33-67); Mezopotamya Medeniyetinde Tıp (s. 33-45); Mısır Medeniyetinde Tıp (s. 46-58); Hititlerde Tababet (s. 59-67) alt başlıklarından oluşmaktadır. Birinci bölümün diğer başlıkları Çin ve Hint Tababeti (s. 68-80), Yunan Medeniyetinde Tababet (s. 81-104), Roma İmparatorluğu Tıbbı (s. 105-124), Ortaçağ Tababeti (s. 125-135), Rönesans'tan XVIII. Yüzyıla Kadar Avrupa'da Tıbbî Gelişmeler (s. 136-148), XVIII. Yüzyıl ve Sonrası Avrupa'da Tıbbî Gelişmeler (s. 149-160) adlı başlıklardan meydana gelmektedir.

Tıp Tarihi: II. Bölüm

Eserin ikinci bölümü olan *İslâm ve Türk Medeniyetlerinde Tabâbet*, İslâm Medeniyetinde Tabâbet, İslâm Dünyasında Bilimsel Tabâbet, Türk Tabâbeti Tarihi, Beylikler Dönemi Anadolu Türk Devletlerinde Tabâbet, Osmanlı Devletinde Tıp ana başlıklarından müteşekkildir.

İslâm Medeniyetinde Tabâbet (s. 161-171) kısmı; İslâm Medeniyeti (s. 161-163), İslâm ve Bilim (s. 163-165), İslâm ve Tabâbet, Tıbbu'n-Nebevî (s. 165-169), İslâm Öncesi Arap Toplumunda Tıp, Câhiliye Devri (s. 169-171) başlıklarından oluşmaktadır. İslâm Dünyasında Bilimsel Tabâbet (s. 171-201) kısmında; Cündişâpûr

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç.Dr., lozturk@sakarya.edu.tr / lozturk@hotmail.com

Okulu (s. 172), Tercüme Dönemi (s. 173-174), İslâm Medeniyetinde Hastaneler (s. 174-176), Tıp Eğitimi (s. 177-178), Eczacılık (s. 179), İslâm Tıbbının Avrupa'ya Etkisi (s. 179-182), Hekimler ve Eserleri (s. 183-201) başlıkları yer almaktadır.

Türk Tababeti Tarihi (s. 202-240); İslâm Öncesi Orta Asya Türk Tıbbı (s. 203-224), İslâmî Dönem Türk Tıbbı (s. 224), Selçuklu Dönemi Türk Tıp Tarihi (s. 225-240) alt başlıklarından oluşmaktadır.

Beylikler Dönemi Anadolu Türk Devletlerinde Tababet (s. 241-251); Türk Dilinin Türkçeleşmesi (s. 242), Eserler ve Yazarları (s. 243-250), Sağlık Hayatı (s. 251) alt başlıklarını içermektedir.

Osmanlı Devletinde Tıp (s. 252-290); Klâsik Dönem Osmanlı Tıbbı (s. 253-278), Batıya Açılış, Modernleşme Dönemi (s. 278-282), Kurumlar (s. 282-284) alt başlıklarından oluşmakta ve XX. Yüzyıl ve Cumhuriyet Dönemi başlığıyla (s. 284-285) günümüze kadar uzanan uzun bir yolculukla noktalanmaktadır.

Kitaptan özetleyeceğimiz kısa kısa notların, kitabın içeriği hakkında sizleri daha fazla aydınlatacağını ümit ediyoruz.

Tıp Tarihi'nin Ana Hatlarına Genel Bir Bakış

Bayat, önsözüne “Yer yüzünde vücut acısının koparttığı ilk çığlık, hekim çağıran ilk ses olmuştur. Ancak bu sese ne zaman cevap verildiğini bilememekteyiz.” ifadelerine yer vererek tıbbın kadımlığına ve tabipliğin en eski mesleklerden birisi oluşuna vurgu yaparak başlamış ve bütün coğrafyalarda önemli gelişmeler kaydederek günümüze kadar büyük bir evrim geçirmiş olan tıbbın bütün aşamalarını ortaya koymanın zorluğuna dikkat çekmiştir. Belli dönüm noktalarını ele alacağını belirten yazar, “İlmin vatanı yoktur, her âlimin vatanı vardır.” sözüne atıfla millî olan, kendi coğrafya ve kültürümüzde gelişen tıbbı yer vereceğini belirtmiştir. Buradan hareketle yazar eserini iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde tıbbın kadım tarihinden günümüze kadar uzanan geniş yelpazede bir çok medeniyeti içine alan genel çerçeveyi özetlemiş; ikinci bölümde ise Türk-İslâm tıbbının gelişim evrelerini ele almıştır.

Yazar, *Hekim-Tıp-Tıp Tarihi-Kültür* başlığında, tıbbın bir bilim olma yanında sanat ve etik yönlerine de dikkat çekerek, “Tıp bilimden ziyâde, bilmişmiş bir sanat, teknik bir disiplin, yani fendir.”, “Tıp bir ilim, hekimlik ise bir sanattır.” tespitinde bulunmaktadır. Bayat'a göre son yüzyılın mekanikleşen tabip-hasta ilişkisinde görülen problemler, “insan adam” olmak, insan sevgisini yeniden kazanmak ve millî değerlerimizi yeniden keşfetmekle çözümlenebilecektir.

Tıp-Tabip-Hekim-Doktor başlığında, zikri geçen kavramlar ele alınmış, aralarındaki nüanslar vurgulanmıştır. Bütün farklı dil kökenlerinde ilgili kavramların içeriğinde bilgi, saygı, ustalık ve nezaket gibi anlamların bulunmasının vurgulanması bu kısımda dikkat çeken en önemli yönlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilim-Tıp-Felsefe İlişkisi başlığında bilim ve bilginin oluşumu, geçmişte bütün bilimleri bünyesinde toplayan felsefe ile tıp arasındaki ilişkiler ve tıbbın kendine has felsefesi üzerinde durulmuş; tıp ve diğer bilimler arası ilişkilerin gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Hekim ve Tıp Tarihi, günümüz bilimine dünün, yarınkine de bugünkü bilgilerimizin temel olacağı gerçeğinden hareketle “tıp tarihi eğitimi”nin ve “tubbî folklor” bilgilerinin önemini ele almakta; *Tıp Tarihinin Tarihiçesi* ise tıp tarihi üzerine çalışan bilim adamları ve eserleri hakkında bilgi sunmaktadır.

Evren ve İnsan, evrenin oluşumu ve insanın ortaya çıkışı ile ilgili teorilere yer vermektedir. Bu çerçevede, günümüze ulaşan fosillerin milyonlarca yıl boyunca hastalıkların değişmediğini göstermesi, hayvanların iç

güdeleriyle hastalıkları tedavi etmeye çalışması hakkında verilen bilgiler ilgi uyandırmaktadır. Buna bağlı olarak da, tabiatı gözlemleyen insanda tıp bilgisinin gelişimi, deney ve tecrübeleri üzerinde durulmuştur.

İlkel Topluluklarda Tıp başlığında, prehistorik dönem hakkında yapılan paleopatolojik araştırmalar zikredilmiş, insan iskeletleri üzerinde yapılan araştırmalar ışığında kadim zamanlara ait bir takım hastalıkların tespit edildiği belirtilmiş, ilkel insanların kullandıkları gerek ampirik gerekse büyüsel tedavi yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir.

İlk Büyük Medeniyetlerde Tıp ana başlığının altında yer alan *Mezopotamya Medeniyetinde Tıp*, Sümer ve Akad toplumlarının inanç esaslarıyla şekillenen tıp anlayışından, yani rahip hekimlerden, ilaç ve tedavi yöntemlerinden, kil tabletlerde ve Hammurabi kanunlarında yer alan tıbbî bilgilerden bahsetmektedir. Aynı başlık altında bulunan *Mısır Medeniyetinde Tıp*, arkeolojik buluntularda, özellikle papirüslerde yer alan tıbbî bilgilere yer vermektedir. Mısır'ın sağlık tanrılarında Horus'un gözünün basit bir şekli olan R harfi, Galen'den günümüze ilaç reçetelerinde (R ya da Rp) kullanılmaktadır. Günümüz hekimliğinde kullanılan bazı hastalık isimleri meselâ katarakt, migren; eczacılık karşılığı kullanılan Yunanca Pharmakon, Mısır dilinden Pha-r-maki kelimesinin birer hatırasıdır. Devamında yer alan *Hititler'de Tabâbet*, daha ziyade dini inançlar paralelinde folklorik tıp seviyesinde kalmış olan bir tıp birikiminden bahsetmektedir.

Çin ve Hint Tabâbeti ana başlığı altında yer alan *Çin Tıbbi*'nda Çin felsefesinde yer alan beş ana element olan toprak, ateş, odun, metal ve su teorisinin insan sağlığı üzerine tesirleri, Ying-Yang teorisi, başta akupunktur olmak üzere çeşitli tedavi yöntemleri ele alınmış; *Hint Tıbbi*'nda da Hint felsefesinde yer alan beş temel element olan toprak, su, hava, ateş ve boşluk teorisinin sağlık üzerindeki tesirleri incelenmiş, Ayur-Veda, Vedik dönem ve Brahmanik dönem tıp telakkileri, bazı ilaçlar, ameliyatlar ve tıbbî aletler hakkında bilgi verilmiştir.

Yunan Medeniyetinde Tababet, Yunan kültürünün, Sümer, Mısır ve Pers kültürlerinin bir sentezi olmasına vurgu yaparak başlamaktadır. Yunan tababeti mitolojik dönem, filozof hekimler dönemi ve Hipokratik anlayışın hâkim olduğu dönem olarak üçe ayrılmıştır. Yunan kültüründe ön plâna çıkan dört unsur teorisi, filozof hekimler dönemi filozoflarından Empedokles'e (M.Ö. 492-432) aittir. Hipokrat, akılcı tıbbın kurucusu olarak kabul edilmektedir. O, tıp anlayışını humoral patoloji teorisi ile açıklamıştır. Yunan tıp ekollerinden Dogmatizm, Ampirizm, Metodizm, Pnömatizm yanında İskenderiye Tıp Okulu ve meşhur hekimleri hakkında da bilgi veren yazar, Humoral Patoloji Teorisi'ne (Ahlât-ı Erbaa) de açıklık kazandırdıktan sonra Roma Medeniyetine geçmiştir.

Roma İmparatorluğu Tıbbi, Yunanlılardan alınan tıp geleneği üzerinde durmakta; Batı ve Doğu Roma Döneminin önde gelen isimleri hakkında bilgiler vermektedir. Bunlar arasında yer alan Asklepiades, Soranus, Dioscorides ve Galenus en meşhur Romalı tabipler arasında yer almaktadır. Galen, tıbbî felsefeden ayıran Hipokrat'ın aksine felsefeyle tıbbî yeniden birleştirmiş, terkihi ilaç yapımıyla Hipokrat'tan ayrı bir yol izlemiştir.

Ortaçağ Tababeti başlığında yazar, döneme damgasını vuran iki köklü medeniyetten; İslâm ve Hristiyan medeniyetlerinden bahsetmekte, Hristiyan medeniyeti hakkında bilgi sunmakta ve ilgili kısmı Karanlık Dönem, Salerno Tıp Okulu, Kralların Tıbbî Koruması, Yeni Şehirlerin ve Üniversitelerin Kurulması, İslâm Tıp Kitaplarının Çevirisi, Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele gibi başlıklar altında incelemektedir. İslâm medeniyetini ise daha sonra müstakil olarak ele almaktadır.

Rönesans'tan XVIII. Yüzyıla Kadar Avrupa'da Tıbbî Gelişmeler başlığında ise, tıp bilminde hizmetleriyle çığır açmış hekimlerin hayatları ve çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar arasında Galen'in anatomi bilgilerini tenkit eden Vesalius, Cerrahiye bir tıp dalı durumuna yükselten Pare, on beşinci yüzyıl başlarında tüp bebeğin mümkünliğini tartışan Paracelsus gibi isimler yer almıştır.

XVIII. Yüzyıl ve Sonrası Avrupa'da Tıbbî Gelişmeler, yazarın birinci bölümünü tamamladığı bir kısımdır. Bu başlık altında, modern tıbbın temel taşlarını koyan bilim adamları hakkında bilgi verilmiş, tıp alanına katkıları özetlenerek tıp bilmindeki yeni gelişmeler zikredilmiştir.

Ali Haydar Bayat kitabının ikinci bölümü olan İslâm ve Türk Medeniyetlerinde Tabâbet'e İslâm Medeniyetinde Tabâbet hakkında bilgi vererek başlamaktadır. O bu kısımda, İslâm Medeniyeti, İslâm ve Bilim hakkında kısaca bilgi verdikten sonra İslâm ve Tabâbet başlığında "Tıbb-ı Nebevî" kavramına açıklık kazandırmaya çalışmış, İslâm öncesi Arap toplumundaki mevcut tıp ile ilgili bilgiler sunarak İslâm dünyasında bilimsel tıp anlayışının hangi zeminde şekil kazandığına açıklık getirmiştir. Yazarın tıbb-ı nebevî kavramı çerçevesinde sunduğu bilgiler, İslâmî dönem tıbbıyla ilgili problemlerin analizindeki ustalığını ortaya koyan önemli kısımlardan birisi olarak dikkatleri çekmektedir.

İslâm Dünyasında Bilimsel Tababet, yazara göre Yunan ve Hint eserlerinin çevirileriyle başlayan Kabullenici Dönem, bir çok yeniliklerin ortaya konduğu Yaratıcı dönem olmak üzere iki ana safhaya ayrılmaktadır. İslâm dünyasında kurulan hastanelerden bahseden Bayat, tıp eğitimi hakkında da bilgi verdikten sonra İslâm tıbbının Avrupa'ya etkisi üzerinde durmuştur. Dönemin önde gelen hekimleri ve çalışmaları, Avrupa dillerine tercüme ve tesirleri hakkındaki öz bilgiler, bu kısmı tamamlayan önemli malumâtla mücehhezdir.

Türk Tababeti Tarihi, İslâm öncesi Orta Asya Türk tıbbı, Orta Asya ve Yakın Doğu coğrafyalarında şekillenen İslâmî dönem ve Batı'ya yönelik olmak üzere üç ana başlık altında toplanmaya çalışılmış; Osmanlı tıp tarihinin oldukça fazla işlenmiş olmasına vurgu yapılarak İslâm öncesi tıp tarihi ile Selçuklu tababeti üzerinde daha fazla durulmuştur.

İslâm Öncesi Orta Asya Türk Tıbbı, otacılar ve kamlar tarafından sürdürülen ve halk hekimliği şeklinde karşımıza çıkan Bozkır kültürüyle ilgili bilgiler sunmakta, bunların inanç sistemleriyle ilgileri üzerinde durularak tıbbî uygulamalara dair örnekler verilmektedir. Günümüzde de hâlâ geçerliliğini koruyan külte göre çocuğu olmayan kadınlar ağaçlara bez bağlar, dualar ederler; yeni doğan çocukların ve annenin etrafında alazlama denilen ateş gezdirilir; hastalıkları uzaklaştırmak için kurşun dökülürdü. Otacılar ise kamların aksine bitki, hayvan ve mineral kökenli ilaçlar kullanarak hastalarını tedavi ederlerdi. Uygur tıp metinlerinin içerikleri hakkında da bilgi verilen bu kısım sağlık kuruluşları ile ilgili bazı açıklamalarla son bulmaktadır.

İslâmî Dönem Türk Tıbbı ana başlığı altında Türklerin İslâmîyet'e geçmeleri ve tıp hizmetlerine katkıları üzerinde kısaca durulmuş, İslâmî dönem, Orta Asya'da kurulan ilk hastane olma özelliğine sahip Semerkand'daki Dârü'l-merzâ ve vakfiyesi hakkında öz bilgiler sunulmuştur. Yazar, bu bölümü Selçuklu Dönemi Türk Tıp Tarihi, Beylikler Dönemi Anadolu Türk Devletlerinde Tababet, Osmanlı Devletinde Tıp alt başlıklarıyla sunmuştur.

Selçuklu Dönemi Türk Tıp Tarihi, öncelikle Büyük Selçuklular döneminde eser veren tabipleri ve kurulan hastaneleri tanıtmaktadır. Bu dönemde Türklerin İslâm dünyasına sundukları hizmet ön plâna çıkmakta ve hastane yapımında görülen artış dikkatleri çekmektedir. Türkiye Selçuklularında Tababet, Selçuklu sultanlarının bilime verdikleri desteği ve günümüze gelen dârüşşifâları ile Anadolu'da kökleşen medenî seviyeyi göstermektedir. Hemen her şehirde dârüşşifâ adıyla hastanelerin açılması ve ücretsiz tedavi ulaşılan

yüksek seviyenin en önemli göstergelerinden olup Bayat tarafından pek çok örneği hakkında bilgi verilmektedir. Mardin Mecmeddîn İlgazi Mâristânı, Kayseri Gevher Nesibe Mâristânı, Sivas İzzeddin Keykâvus Dârüssihhası, Divriği Turan Melek Dârüşşifası bunlar arasında hemen zikredilebilecek olanlardır. Bunların yanında Hekimler ve Eserleri, Eczacılık, Salgın Hastalıklar ve Halk Tababeti gibi başlıklarla da dönemin portresi tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği ilk Türkçe tıp eserlerinin kaleme alınmasıdır.

Beylikler Dönemi Anadolu Türk Devletlerinde Tababet, Fatih dönemine kadarki süreyi ele almaktadır. Türkçe kaleme alınan tıp kitaplarının ön plâna çıktığı bir dönem olarak ehemmiyet arz eden bu kesit, aynı zamanda Arapça tıp kitaplarının Türkçe'ye kazandırılması yönüyle de çarpıcı bulunmaktadır. Eserler ve yazarları hakkında verilen bilgilerden Beylikler döneminin hareketlilik arz eden bilimsel çalışmalarına vakıf olmak mümkün görülmektedir. Bu dönemin önde gelen hekimleri arasında Hacı Paşa ve Mehmed b. Mahmûd eş-Şirvânî en önemli isimlerdir.

Bayat, *Osmanlı Devletinde Tıp* başlığını Klâsik dönem dediği İslâm tababetinin devamı olan klasik dönem ve Batı tıbbını tanıma ve tercüme dönemi ile Batıya açılış, modernleşme dönemi olmak üzere iki alt başlık altında eğitim, kurumlar, hekimler ve eserleri perspektifleriyle ele almaktadır.

Klâsik Dönem Osmanlı Tıbbı, 1450-1730 yılları arasını irdelemekte olup, önce tıp eğitimi, tıp eğitiminin verildiği dârüşşifalar ve hekimbaşlık hakkında bilgi verilmiş; ardından geniş bir şekilde hekimler ve eserleri incelenmiştir. Sabuncuoğlu Şerefeddîn, Ahî Çelebî, Nidâî, Emîr Çelebî bu dönemin önde gelen isimlerinden sadece bir kaçıdır. Yazar daha sonra Osmanlı döneminin önde gelen dârüşşifâlarını tanıtmıştır. Osmanlı'da Selçuklu devletinden farklı olarak dârüşşifâların külliyelerin bir parçası olarak yapıldıklarına işaret eden yazar önde gelen Bursa Yıldırım Bâyezid Dârüşşifâsı, İstanbul Fatih Dârüşşifâsı, Süleymaniye Dârüşşifâsı, Edirne II. Bâyezid Dârüşşifâsı gibi önemli hastaneler hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Batı Tıbbını Tanıma ve Tercüme Dönemi, (1730-1825) yıllarını ele almaktadır. Bu dönemde eğitimde yenileşme çabaları ön plâna çıkmaktadır. Statikleşen İslâm tıbbının klâsikleri kullanılmaya devam ederken Batıdaki yeni gelişmeler alıntı ya da tercüme yoluyla kullanılmaya başlanmıştır. 1805'te Kasımpaşa'da kurulan Tersâne Tıp Mektebi İtalyanca eğitim veren ve eğitimi yeniden düzenlenen önemli bir kurumdu. Ancak iç kargaşalar mektebi atıl bırakmış, 1822 Kasımpaşa yangınıyla da ortadan kalkmıştır. Yazar, bu dönemin önde gelen hekimlerinden Ömer Şifâî, Ali Münşî, Şânîzâde Mehmed Atâullah ve eserleri hakkında bilgi vererek döneme ve gelişmelere ışık tutmaktadır.

Batıya Açılış, Modernleşme Dönemi, 1827 ve sonrasını anlatmaktadır. 1827'de Mustafa Behçet'in gayretleriyle kurulan Tıbhâne-i Âmire ve ihtiyaca karşılık vermemesi üzerine 1839'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne hakkında bilgi veren başlık daha sonraki gelişmelere de değinerek, hekimler ve eserleri ile dönemin özelliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Dönemin önde gelen hekimleri Mustafa Behçet ve Abdülhak Molla hakkında bilgi verildikten sonra kurumlar ve karantina uygulaması hakkında bilgiler sunulmaktadır.

XX. Yüzyıl ve Cumhuriyet Dönemi başlığında 1903 yılında kurulan Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyesi, daha sonra Almanların desteğiyle kurulan Gülhâne Tatbikat Hastanesi, Haydarpaşa hastaneleri ele alınmış, 1933 yılında kurulan İstanbul Üniversitesi ve tıp fakültesi çalışmaları ile II. Dünya Savaşı esnasında Alman bilim adamlarının bir kısmının Türkiye'ye davet edilmeleri üzerinde durulmuştur. Böylece yazar, son dönemi de özetlemek suretiyle eserini tamamlamıştır.

Kitap, dönemlere ait genel fikir veren bir takım ekler (meselâ bk. 65, 122-124, 220-223) ve her döneme ait özenle seçilmiş bolca resim ve haritalarla (meselâ bk. 15, 30-32, 44-45, 57-58, 67, 73-74, 80, 101-104, 118-121, 133-136, 145-148, 156-160, 196-201, 217-219, 238-240, 286-290) zenginleştirilmiştir. Bilhassa “Konularına Göre Divân-ı Luğâtî't-Türk'te Tıbbî Terminoloji” başlıklı ek (s. 220-223) tıbbî terminoloji ile ilgilenenler için ilk elde ulaşılabilecek önemli bir yardım sunmaktadır.

Yazar, günümüze kadar yazılan Tıp Tarihi kitapları arasında, kendi kültürel kesitlerimize daha fazla yer vermesi bakımından mümtaz bir yer edinmiştir. Kitap, insan sağlığını temin ettiği düşünülen anasır-ı erbaanın dengeleri gibi tıp tarihinin tüm unsurlarını dengeli bir şekilde kaleme almasıyla bilim tarihine sağlık kazandıracak nitelikte, bir tabip hassasiyetiyle hazırlanmıştır.

Ali Haydar Bayat'ın bu eseri, İlahiyat Fakültelerinde okutulmakta olan İslâm'da Bilim Tarihi, İslâm Medeniyeti Tarihi, İslâm Kurumları Tarihi gibi dersler için de oldukça kıymetli bilgiler sunmakta olup tavsiye edemeden geçilemeyecek nadide bir çalışma hüviyetini haizdir.

Sözlerimizi Nidâî'den şu uyarlamayla bitirmek istiyoruz:

Kande kim olsa bu risâle-i *târîh-i* tıp,

Lâzım olmaya anda *başka kitâba*, tâlip.